

L. Gy. a finnugor hangjelölés jellegéről

1. Éppen negyven esztendeje, 1936-ban tette közzé LAZICZIUS GYULA „A finnugor hangjelölés kérdéséhez” című cikkét (NyK 50: 218–226), amelyben joggal tette szóvá, hogy a korabeli finnugrisztika zabolátlanul hajszolja a legapróbb fonetikai részletfolyamatok jelölését s eközben megfélekedzik arról, hogy „a beszédhangok utáni hajszában könnyen elsikkadhat a nyelv hangjainak vizsgálata” (i. m. 220). L. Gy. „furor phoneticus” néven diagnosztizálja e jelenséget, melynek gyökerét a FUF hangjelölés eltorzulásaiban látja. Nagyon világosan leszögezi azonban — és nemcsak ebben a cikkében —, hogy az akkori finnugor hangjelölés abszurditásaiért nem Setälä, a FUF átírási rendszer kidolgozója a felelős, hiszen SETÄLÄ hangjelölése — állapítja meg L. Gy. — „alapjában véve fonémjelölő” (i. m. 224). Setälä eredeti javaslata szerint ugyanis nem minden hangkülönbséget kell jelölnie a fonetikai írásnak, hanem „csak azokat a hangellentéteket, amelyek a leírt nyelvben fontosak: a hangkülönbségek száma végtelen, viszont nyelvileg felhasznált hangellentét aránylag kevés van, tehát ezeket és csak ezeket szabad jelölni”, adja vissza. L. Gy. a finn mester intencióit (L. Gy., Fonétika. Bp. 1944.42; vö. még UÓ, Selected Writings. The Hague – Paris 1966. 163 és NyK 50: 223).

2. A plautusi n o m e n e s t o m e n szállóige érvénye a jelek szerint a monogramokra is kiterjeszthető: 1976-ban ugyanis L. Gy.-éra emlékeztető megállapításra jutott LAKÓ GYÖRGY „Behauptungen und Einwendungen bezüglich der charakteristischen Züge der sog. »traditionellen« Sprachwissenschaft” című tudománytörténetileg érdekes tanulmányában (JSFOu. 74: 58–75). Persze Lakó mondanivalója pusztán látszólag emlékeztet L. Gy. idézett vélekedésére, valójában annál messzebb menő következtetésekre jut. I. m. 73. lapján arra keresi a választ, hogy mióta ismeretes a finnugrisztikában a fonéma fogalma: azért fontos ezt tisztázni, mert a finnugor tudományág megújulását egyesek a fonéma fogalmának bevezetésétől számítják. Lakó Setälä ismert álláspontjának egyik megszövegezéséből, továbbá RAVILÁNAK egy lapalji jegyzetéből és egy COLLINDER-cikkből arra következtet, hogy Setälä már 1890–1891-ben ismerte a fonológiai oppozíció fogalmát (i. m. 74). Figyelemre méltó állítás, amely megérdemli a közelebbi szemügyre vételt.

RAVILA jegyzete (MSFOu. 135/1: 7) a Setälä által használt „ellentetés” (v a s t a k o h t a i n e n) jelzővel kapcsolatban csakugyan kijelenti, hogy ez a modern fonológia oppozíció-fogalmát jelenti. Bővebb indokolás, bizonyítás nincsen. — COLLINDER meg (SSUF 1955–1957: 69) arra utal, hogy Setälä hang-szemlélete ADOLF NOREENÉVAL megegyezett (erre egyébként LAKÓ másutt emlékeztet is: CQIF 1975: 42 és Magyar Tudomány 1975: 748). Véleményem szerint ezzel kapcsolatban érdemes emlékeztünkbe idézni COLLINDERNEK a

IV. (koppenhágai) nyelvészkongresszuson előadott fonológia-ellenes nézeteit („Lautlehre und Phonologismus”: Actes du Quatrième Congrès Intern. de Linguistes tenu à Copenhague 1936. Copenhague 1938: 122–127), melyben részletesen is kifejti, hogy Noreen már 1905-ben ismerte a fonéma fogalmát. Aki viszont ezt a cikket felüti, az egyben elolvashatja azt is, hogy a hozzászólók (pl. R. JAKOBSON vagy LAZICZIUS) határozottan cáfolták Collinder állításait. „Der Vortrag hat keinen einzigen sachlichen Einwand weder gegen die Phonologie, noch sogar gegen die phonologische Terminologie gebracht” — mondotta JAKOBSON (i. m. 126; hasonló vélekedéssel van később G. C. LEPSCHY, Die strukturelle Sprachwissenschaft. München 1969. 200).

Ilyenformán kizárólag Setälä nézeteire alapozható LAKÓ GYÖRGYnek ez a véleménye: „Wie sehr es auch wahr ist, dass W. Steinitz der erste Finnougrist war, der das Phonemsystem einer finnischugrischen Sprachform darstellte, war er dennoch nicht der erste Finnougrist, der sich über den Begriff Phonem klar gewesen ist” (JSFOu. 74: 73), hanem a fonéma felfedezésében az elsőbbség Setäläé, aki ezzel a teljesítménnyel messze megelőzte a prágai iskolát, sőt magát DE SAUSSURE-t is — állítja Lakó (mindhárom idézett helyen). Újdonságszámába menő megállapítás ez, amelynek sajátos következményei lehetnek. Érdemes ezekre is kitérni. Ha ugyanis Setälä tényleg tisztában volt a múlt század végén vagy századunk elején a fonéma fogalmával és bevezette azt a finnugor nyelvészetbe, akkor ebből két dolog következhet: vagy az, hogy nem STEINITZ, hanem ő volt a finnugrisztika megújítója, vagy pedig az, hogy továbbra is Steinitz felléptét tekintve a modern finnugrisztika határkövének, nem a fonéma jelentőségének felismerésében látjuk e megújulás legjellemzőbb jegyét. Egyik következtetés sem volna védhető. Az első azért nem, mert Setälä munkássága korszakos jelentőségű ugyan, de egy korábbi fejlődési szakaszt reprezentál, nem a modern értelemben vett finnugrisztikát. A másik következtetéssel kapcsolatban pedig azonnal fölmerül egy kérdés: ha mégis Steinitz felléptétől számítjuk a modern módszerek alkalmazását tudományágunkban, ám ha ezekre nem a fonológikus szemlélet a jellemző, akkor vajon mi az új irányzat legszembe-tűnőbb ismérve? Világos, hogy mindkét következtetéssel olyan logikai patt-helyzetbe kerülünk, amelyből a továbblépés az egész gondolati konstrukció összeomlásához vezet. Méltányolható, hogy Lakó alapmegállapításánál tovább nem lépett.

3. Lakó György véleményéről azt mondtuk, hogy emlékeztet Laziczius negyven évvel ezelőtti megállapítására. Fűzzük most hozzá: jelentősen különbözik is ettől (valószínűleg ezért nem hivatkozik Laziczius idézett helyeire). A különbség pedig abban áll, hogy míg Lakó szerint Setälä ismerte a fonéma, a fonológiai oppozíció fogalmát, addig LAZICZIUS pusztán annyit állapít meg, hogy Setälä nem tudatosan, hanem „megsejtésszerűen” fejtette ki a fonéma-jelölőnek nevezhető hangjelölési rendszere alapelveit. (NyK 50: 224). Laziczius elismeréssel idézi Setälä álláspontját, amely szerint nem minden hangkülönbséget kell jelölni, csak azokat a hangellentéteket, amelyek a leírt nyelvben lényegesek. „Itt egy nagyon fontos elvre tapint rá Setälä: a fonémjelölés elvére — írja L. Gy. —, s teszi ezt két évtizeddel a [APHI átírási rendszert 1925-ben kodifikáló — HP] koppenhágai értekezlet előtt!” (L. Gy., Fonétika 42). A továbbiakban azután még azt is kifejti, hogy ez az alapelv lett volna Setälä hangjelölésének a legfőbb erőssége, ha ezt a gyakorlatba sikerült volna átültetni. Ma már világosan látjuk, s látta Laziczius is, hogy a FUF hangjelölési rendszer a gyakorlatban egészen más irányba terelődött, és eltorzult.

Lakó kategorikus kijelentésével szemben Laziczius árnyaltan fogalmaz: Setälä „megsejtésszerűen” tapintott rá a fonémajelölés elvére, anélkül, hogy a fonéma fogalmát, funkcióját, vagy pláne a fonológia és a fonétika viszonyát tisztázta volna. Bizonyára nem is akarta, nem is tudta, hiszen tudománytörténetileg a helyzet erre még nem volt érett.

A mai szóval fonémajelölésnek mondott elv megsejtése nála gyakorlati indítékú: „Im Namen der wissenschaftlichen Vollständigkeit könnte man verlangen, dass so viel wie möglich zu bezeichnen wäre, d. h. alle einzelnen phonetischen Momente beachtet würden; vom Standpunkt der Praxis hinwieder ist zu hoffen, dass nur so wenig bezeichnet würde, wie ohne Schädigung der Klarheit möglich ist . . .” írja Setälä (FUF 1 [1901]: 32), majd így folytatja: „Es ist an und für sich klar, dass die Bezeichnung aller einzelnen phonetischen Momente in einer Schrift, die lesbar sein soll, praktisch unmöglich ist. Im allgemeinen ist man ja gezwungen sich in der Hauptsache mit der Bezeichnung der Einzelaute zu begnügen . . .” (i. h.). Az „Einzellaute” fogalmát pedig úgy írja körül, hogy abban vannak a fonémára emlékeztető mozzanatok, ám a fonéma fogalom felismerésének tudatossága nem fedezhető fel benne. Ezt írja: „. . . auf alle Fälle ist er [t. i. az Einzellaute — HP] eine ziemlich willkürliche Abstraktion, unter der man eine ganze Gruppe von Lauten versteht, deren akustische Wirkung einigermaßen gleich ist, und deren physiologische Bildung in derselben Artikulationszone vor sich geht. Aus der theoretisch unbegrenzten Anzahl der Laute werden gewisse Lauttypen ausgewählt, die als Gegensätze verwandt werden, und die wir als Einzellaute auffassen und bezeichnen” (i. h.).

Az absztrakciónak csakúgy szerepe van a fonéma fogalmának megalkotásában, mint a hangtípus vagy az ellentét szavak használatának e fogalom meghatározásában, ámde ezek sem külön-külön, sem együttesen nem azonosíthatók a későbbi fonéma-meghatározásokkal s ilyen értelemben Setälä sem minősíthető a fonéma-elmélet korai képviselőjének. Ez olyan evidencia, amit talán nem is kell magyarázni.

Viszont figyelembe lehet venni a Setälä idézet teljes megértéséhez azt, hogy a fonetikai analízis és leírás a múlt század közepén rendkívül nagy mértékben föllendült, főleg ELLIS, BELL, CZERMAK, BRÜCKE, LEPSIUS és mások érdeméből. Ezért aztán e kor már képes volt az egyes hangkategóriák (hangtípusok) gondos megkülönböztetésére (I. R. H. ROBINS, *Ideen- und Problemgeschichte der Sprachwissenschaft*. Frankfurt 1973. 64). Nincsen tehát semmi csodálkoznivaló azon, hogy MAX MÜLLER, a nyelvészet száz évvel ezelőtti népszerűsítője már a hatvanas években írhatott a hangtípus és a változat kategóriáiról¹, ennek ellenére senki nem tartotta őt még eddig a fonológia úttörőjének. S legalábbis Müller munkáit Setälä ismerte (I. RAVILA: MSFOu. 135/1: 1, 14).

Hogy HENRY SWEET munkásságát ismerte-e Setälä, nem tudom. Ő sem nevezhető fonológusnak, bár az előkészítők sorában előkelő hely illeti meg, hiszen 1877-ben megjelent „Handbook of Phonetics”-ében arról ír, hogy a nyelvek leírásánál korlátlan hosszúságú szövegeket kell fonetikusán lejegyez-

¹ Pl.: „A magánhangzóknak mindenféle változatai voltaképpen megszámlálhatatlanok. De gyakorlati célból bizonyos tipikus magánhangzókat . . . állapítottak meg minden nyelvben . . .” (M. MÜLLER, *Újabb fölolvadásai a nyelvtudományról*. Budapest 1876. 135).

nünk, de ehhez csak korlátozott számú hang áll rendelkezésre. Ha e hangok viszonyait vizsgáljuk, akkor megelégszünk egy olyan alfabétummal, amely a fontosabb hangkülönbségeket tükrözi: e hangkülönbségek a nyelv tényleges „jelentéskülönbségeinek” felelnek meg és ezeket adják vissza betűkkel — írja Sweet és a továbbiakban még azt is kifejti, hogy egy-egy nyelvben csak azokat a hangkülönbségeket kell szimbolizálni, amelyek feltétel nélkül lényegesek. Tehát, ha két „jelentés”-kritérium egymással kapcsolódik (az ő példája szerint a kvantitás a zártság vagy a nyíltság), akkor elég közülük az egyiket — a szignifikánst — megjelölni. S hogy a hangfiziológiai megfigyelések már száz esztendeje is olyan általánosításokhoz vezettek, amelyeknek így vagy úgy a mai fonológiában is szerep jut, arra nemcsak Sweet munkássága ad példát.

Itt van kortársa EDUARD SIEVERS, akinek a „Grundzüge der Lautphysiologie” című könyvében (Leipzig 1876. 1) a rendszerszerűség gondolati csíráját vélhetjük felfedezni: „... für den Sprachforscher ist die Lautphysiologie nur eine Hilfswissenschaft. Für ihn hat nicht der einzelne Laut einen Werth, sondern die Lautsysteme der einzelnen Spracheinheiten, deren Verhältnis zu einander ...” A 4. lapon meg azt fejtegeti, hogy a hangrendszer megismerése szempontjából nem a benne előforduló hangok száma a lényeges, hanem a közöttük levő viszonyok ismerete. Amikor ezt olvassuk, akkor arról sem feledkezhetünk meg, hogy Sievers baráti és munkatársi kapcsolatban állott éveken át JOS DE WINTELER svájci dialektológussal (l. i. m. előszavának VII. lapját), akinek 100 éve kiadott „Die Kerenzer Mundart des Kantons Glarus in ihren Grundzügen dargelegt” (Leipzig 1876) című munkáját a tudománytörténet a fonológiai irányzat visszhangtalan előzményeként értékeli².

Visszatérve Sievershez, említenünk kell, hogy az ő „Grundzüge der Phonetik” című évtizedeken át használt alapművét, pontosabban ennek harmadik kiadását (Leipzig 1885) jól ismerte Setälä. Hivatkozik is rá az „Yhteissuomalainen äännehistoria” című könyvében (Helsinki 1890–1891). Sőt, nemcsak használta ezt a könyvet, hanem ez volt egész fonetikai szemléletének megalapozója. Meggyőzően bizonyítják ezt azok a részletek, amelyekben Sievers az „Einzellaut” fogalmát körülírja: „Hier ist nun etwas genauer auf die Frage einzugehen, was denn ein Einzellaute ... sei und was für dessen Charakteristik in Betracht komme. Streng theoretisch wäre wohl zu antworten, dass darunter ein isolirbares Etwas (meist ein Schall) zu verstehen sei, das durch eine bestimmte Zusammenwirkung bestimmter Factoren der Sprachbildung und nur durch diese erzeugt wird. Aber in der Praxis hat Niemand daran gedacht, diesen Satz in voller Strenge durchzuführen. Um überhaupt eine Uebersicht über die zahllose Menge der Einzellaute, die durch jene Definition gegeben sind, zu ermöglichen, hat man stets eine Anzahl naheverwandter Laute zu einer Gruppe oder Kategorie zusammengefasst und als 'Einzellaute' betrachtet ... Diese Verallgemeinerung kann nur geschehen, wenn man gewisse Factoren der Sprachbildung als nebensächlich für die Definition ignorirt.” (Phonetik³ 41). Pl. az *a* kategóriájába foglalunk bizonyos meghatározott artikulációjú zöngés hangokat függetlenül az egyes előfordulások („Lautexemplare”) hangmagasságától, hangerejétől stb. Az *a* kategória tehát az előfordulások konkrét eseteiből van absztrahálva. „Dies Verfahren ist an sich willkürlich, — folytatja

² „... in a descriptive inventory of dialectal sounds he in fact used phonological criteria ... But his pioneer work remained almost unnoticed by his contemporaries” — mondja róla MILKA IVIĆ, Trends in Linguistics. The Hague-Paris 1970. 133).

SIEVERS — aber praktisch berechtigt, weil *a* von verschiedener Tonhöhe, Stärke u. dgl. thatsächlich von den Sprechern und Hörern nicht als verschieden empfunden und demnach nicht in einen Gegensatz zu einander gestellt werden. Wie viel von den Unterscheidungsmerkmalen der einzelnen Lautexemplare als gegensätzlich und demnach als wesentlich empfunden wird, lässt sich natürlich nicht allgemein bestimmen." (i. m. 42) Konkrét példákön is bemutatja a különböző értékelési lehetőségeket, amelyekből az tűnik ki, hogy az artikuláció helyének különbségei rendszerint fontosabbak, mint a hangerő és a hangmagasság különbségei, s a példák bemutatása után ekképpen fogalmazza meg az általánosítható tapasztalatokat: „Die Zahl der an sich unterscheidbaren 'Sprachlaute' ist also, wie die Erfahrung in Uebereinstimmung mit der Theorie lehrt, eine unbeschränkte zu nennen. Aber aus dieser unendlichen Zahl wählt die Praxis zunächst nur eine beschränkte Anzahl von gegensätzlich verwendeten Typen oder Kategorien aus, um an deren spezifische Characteristica ihre Definitionen anzuknüpfen. Für jeden einzelnen Sprachlaut in diesem weiteren Sinne bleibt dabei ein gewisser Spielraum übrig, innerhalb dessen die Unterarten oder Varietäten ihren Platz finden..." (i. m. 43). Akárcsak Setälät olvasnánk: nemcsak a felfogás és a mondanivaló ugyanaz, hanem olykor a megfogalmazás is félreismerhetetlen egyezéseket mutat. Voltaképpen talán nem tévedünk, ha megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy Setälä fonetikai nézeteivel együtt az egész FUF hangjelölés alapelve Sievers tanaira épült.

4. Sikerült talán fölvázolnunk, hogy a *típus, változat, hangkülönbség, ellentét, megkülönböztető jegy, rendszerösszefüggés* gondolata, amelyek a fonológiai irányzatok központi kérdései közé tartoznak, többé-kevésbé marginálisan, mindenesetre a nyelvelméletre nem meghatározó módon, már több mint 100 esztendeje kimutathatók. De még régebbi időkből is. Elég itt utalnunk VÉRTES O. ANDRÁS „A magyar fonetika története az 1880-as évekig” című kandidátusi értekezésére, amely frappáns példákat említ arra, hogy a fonetikai és fonológiai szempont kettőssége — nyilván nem tudatosan, hanem sejtészerűen — már BÉL MÁTYÁSNÁL dokumentálható, de a XIX. század eleji SZÉCHY KÁROLY munkásságában, vagy még később BUDENZ JÓZSEFNél is, aki pl. a magánhangzók funkcionális szempontú vizsgálatát sürgette (I. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1975. 3–4)³.

Mindazonáltal sem ezek a tudománytörténeti kuriózumok, sem a múlt századi fonetika fiziológiai hangtípus-fogalmának dokumentumai közvetlenül nem minősíthetők a fonológiai szemléletmód jelentkezésének, ahogyan pl. a régi ind grammatikusok fonémára emlékeztető nézeteit sem soroljuk oda.⁴

5. A fonéma (p h o n è m e) terminus első használója Saussure. Persze ő sem mai értelmében alkalmazta e szót „Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes” c. tanulmányában (1879), mindössze az egy hangrendszeren belül artikulátorikusan elkülöníthető hangegység-

³ Ebből a szempontból jelentősége lehet annak a Vértes O. A. által fölfedezett ténynek, hogy Budenz levelezési kapcsolatban állhatott a fonológia közvetlen előzményének tekintett kazanyi iskola nagy hírű képviselőjével, BAUDOUIN DE COURTENAY-vel (uo. 15.).

⁴ Az i. e. 2. századi PATAÑJALI és a 900 évvel később működött BHARTBHARI ahhoz a grammatikai iskolához tartoztak, amely a beszélt nyelvi változatok állandó, változatlan lényegének elméletét dolgozta ki: a hangok vonatkozásában számoltak pl. az egyéni ejtéstől elvonatkoztatható invariáns hangértékkel, amely a szavak értelmének megváltoztatására alkalmas, I. M. Ivić: i. m. 24.

geket nevezi így, s később a „Cours de linguistique générale”-ban a fonológia és fonétika megkülönböztetés bevezetésével is voltaképpen a leíró hangtant (fonológia) választja el a hangtörténettől, melyet fonetikának nevez (VII. fejezet 1. szakasz). A fonológia létrejöttében a fordulópont akkor következik be, amikor Baudouin de Courtenay, ŠČERBA és mások munkássága nyomán már kétféle leíró hangtannal számolnak, amelyek közül az egyik — a dolgokat kissé egyszerűsítve — a konkrét hangot fizikai jelenséggént, a másik pedig a beszédtevékenységet szolgáló jelként értelmezi és kutatja. A fonológia teljes kibontakoztatása — ezt senki nem vitatja — századunk huszas éveiben történt meg⁵.

Amennyire világos, hogy Baudouin de Courtenay és tanítványi köre közvetlenül előkészítette a talajt a fonológia megteremtéséhez, annyira evidens az is, hogy a prágai fonológiai iskola működése előtt nem számolhatunk a mai értelemben vett fonéma fogalommal⁶, mégha bizonyos elméleti kezdeményezések voltak is e tekintetben.

Ilyen körülmények között a konfúzió veszélye nélkül nem állítható Setäläről, hogy tisztában volt a fonéma fogalmával. A két L. Gy. vélekedése közül számunkra tehát a Lazicziusé autentikus. De az ő minősítését is ki kell egészítenünk két megjegyzéssel. (1) Ha Setälä hangjelölése „megsejtésszerűen” volt fonémajelölő, akkor ilyenek voltak a WIEDEMANN, AHLQVIST, ANDERSON, GENETZ és WIKLUND által használt finnugor hangjelölések is, amelyek jobbára a Lepsius-, vagy a LUNDELL-féle alfabétumot, ill. a TECHMER romic írásának rendszerét vették alapul, mint ahogy ösztönösen „fonológikusak” a gyakorlati betűírások is általában (vö. K. AMMER. Einführung in die Sprachwissenschaft I. Halle/Saale 1958. 135). (2) Setälä megsejtéseinek bizonytalanságát sokféle-képpen lehetne dokumentálni. Ami ezek közül a legfontosabb: a „furor phoneticus” szellemét palackba kényszerítette ugyan, de olyanba, amelynek biztonságos lezárásáról nem gondoskodott.

HAJDÚ PÉTER

Gy. L. über den Charakter der FUF-Transkription

von PÉTER HAJDÚ

Nach Gy. LAZICZIUS (1936) hat SETÄLÄ in seinem Transkriptionssystem unbekannt zu haben. Gy. LAKÓ hat kürzlich (1976) seiner Meinung in dem Sinne Ausdruck gegeben, daß Setälä der erste Forscher der finnougri-schen Sprachen war, dem — schon um die Jahrhundertwende! — der Begriff des Phonems — unter dem Namen „Einzellaut” — bekannt war. Der Verfasser dieses Artikels weist aber darauf hin, daß die Behauptung von Lakó wissenschaftsgeschichtlich nicht haltbar ist. Setälä hat den Begriff des „Einzellaut”-es von STEVERS übernommen, und dessen Charakteristika haben den in phonologischen Fragen skeptischen Kommentator irreführt.

⁵ A fonológia történeti alakulására, előzményeire l. LAZICZIUS, Bevezetés a fonológiába. Bp. 1932. 3—32; TRUBETZKOY, Grundzüge der Phonologie. Prága 1939. 5—17; MATHESIUS, Zur Entstehungsgeschichte der modernen Phonologie: Xenia Pragensia 1929. 432 kk.; VACHEK, Professor Daniel Jones and the phoneme: Charisteria Guilelmo Mathesio quinquagenario oblata. Prága 1932. 25—33, stb.

⁶ Amikor a mai értelemben vett fonéma fogalmáról szólunk, tisztában vagyunk azzal, hogy a fonéma meghatározásában a különféle fonológiai irányzatok meglehetősen nagy eltéréseket mutatnak, vö. W. ABRAHAM, Terminologie zur neueren Linguistik. Tübingen 1974. 323—5; Obsčee jazykoznanie. Vnutrennjaja struktura jazyka. Szerk. B. A. SEREBRENNIKOV. Moszkva 1972. 146—153.